

The Greek Review of Social Research

Vol 134 (2011)

134-135, A-B

From clientelist arrangements to the sovereign debt crisis: The social and spatial impact in Athens

Θωμάς Μαλούτας

doi: [10.12681/grsr.30](https://doi.org/10.12681/grsr.30)

Copyright © 2011, Θωμάς Μαλούτας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μαλούτας Θ. (2011). From clientelist arrangements to the sovereign debt crisis: The social and spatial impact in Athens. *The Greek Review of Social Research*, 134, 51–70. <https://doi.org/10.12681/grsr.30>

Θωμάς Μαλούτας

ΧΩΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.
ΑΠΟ ΤΙΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μετά από μια σύντομη σκιαγράφιση των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης στις κοινωνικές δομές των πόλεων, το κείμενο αυτό αναφέρεται στις ειδικότερες επιπτώσεις που υφίστανται ή διαφαίνονται στην Αθήνα ως αποτέλεσμα της δημοσιονομικής κρίσης ελλείμματος. Η συζήτηση επικεντρώνεται στις σχετικώς περιορισμένες, κοινωνικά διαχωριστικές, επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στην κοινωνία της πόλης, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, καθώς και στις νέες οικονομικές, κοινωνικές και δημογραφικές εξελίξεις, οι οποίες συνθέτουν το νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο οι κοινωνικά διαιρετικές επιπτώσεις της κρίσης προοιωνίζονται ιδιαίτερα αρνητικές.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΧΩΡΙΚΕΣ
ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση δημιούργησε αυξημένες πιέσεις για σύγκλιση των τρόπων οικονομικής και κοινωνικής ρύθμισης, αρχίζοντας από τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες του πλανήτη. Η οικονομική αναδιάρθρωση στις χώρες αυτές –που σηματοδεύτηκε από ευρεία αποβιομηχάνιση και σταδιακή συρρίκνωση της κρατικής προνοιακής παρέμβασης– αποτέλεσε το κυρίαρχο υπόδειγμα αντιμετώπισης της κρίσης του προηγούμενου καθεστώτος συσσώρευσης (δηλαδή του Φορντισμού) που βασιζόταν στις μεγάλες, καθετοποιη-

μένες παραγωγικές μονάδες και στην τόνωση της κατανάλωσης. Το νέο υπόδειγμα προέκρινε, σε επίπεδο πολιτικών διακηρύξεων, την απελευθέρωση-απορρύθμιση των αγορών (συμπεριλαμβανομένων κυρίως των αγορών εργασίας) και τη μείωση της κρατικής παρέμβασης (Harvey, 1989· Amin, 1994· Knox, Agnew and McCarthy, 2003· Perrons, 2003). Στην ουσία, ωστόσο, η απελευθέρωση των αγορών προωθήθηκε με αρκετά επιλεκτικό τρόπο διατηρώντας προστατευτικά τείχη για χώρες και ενώσεις χωρών που είχαν τη δυνατότητα να το επιβάλουν, ενώ η συνολική κρατική παρέμβαση δεν μειώθηκε. Αντίθετα, συνήθως αυξήθηκε και, κυρίως, αναπροσανατολίστηκε έχοντας ως βασικό χαρακτηριστικό την απίσχναση του προνοιακού της ρόλου. Έτσι, στο νέο οικονομικό σκηνικό, όπου κυριαρχούν οι υπηρεσίες, μοιάζει να αντιστοιχεί και ένας διαφορετικός τρόπος κοινωνικοοικονομικής ρύθμισης που, ωστόσο, δεν είναι συνυφασμένος με κάποιες υποτιθέμενες ιδιαιτερότητες των τριτογενών δραστηριοτήτων, αλλά με τον κοινωνικοπολιτικό συσχετισμό δυνάμεων που χαρακτήριζε την εποχή της ανάπτυξής τους. Η κυριαρχία του νέου υποδείγματος –έστω και αν, κατά πολλούς, δεν έχει οδηγήσει σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης– εκφράστηκε από το γεγονός ότι οι εφαρμοζόμενες πολιτικές άρχισαν να φαντάζουν αναπόφευκτες λύσεις χωρίς εναλλακτικές διεξόδους, σηματοδοτώντας την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία των (νεο)φιλελεύθερων αντιλήψεων.

Η κοινωνική ανακατανομή πόρων υπέρ του κεφαλαίου, την οποία επέφερε η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, είχε και σημαντικές χωρικές επιπτώσεις σε μεγάλη (περιφερειακή) και μικρότερη (ενδοαστική) κλίμακα. Στη μεγάλη κλίμακα, οι ανακατατάξεις αφορούσαν, κυρίως, τη μετακίνηση δραστηριοτήτων –αποκέντρωση, για παράδειγμα, απλών μεταποιητικών διαδικασιών σε χώρες χαμηλότερου κόστους εργασίας– στο πλαίσιο της εγκατάλειψης του προτύπου της μεγάλης καθετοποιημένης μονάδας που αναζητούσε οικονομίες κλίμακας και της υποκατάστασής της από σύνθετα σχήματα επιχειρηματικών επενδύσεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο που συμπεριελάμβαναν συγκρότηση ομίλων με εξαγορές και συγχωνεύσεις, δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων κ.λπ. Στο νέο αυτό τοπίο, υπήρξε η δυνατότητα αναζήτησης της προσφορότερης, για τον επενδυτή, χωροθέτησης για καθεμία από τις διαδικασίες που απαιτεί το προϊόν ή η υπηρεσία που παράγει, λόγω της αυξανόμενης αποσύνδεσης των μεταξύ τους δεσμών και εξαρτήσεων. Η χωρική και χρονική ρευστότητα των επενδύσεων –με την έννοια της εύκολης γεωγραφικής μετακίνησής τους και της ταχείας

επένδυσης/αποεπένδυσης μέσω των χρηματιστηρίων– αποτέλεσε σημαντικό μοχλό πίεσης στα χέρια του κεφαλαίου για μεγαλύτερες παραχωρήσεις από την πλευρά της εργασίας και των τοπικών κοινωνιών. Παράλληλα, είχε και σημαντικές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα στις περιοχές αποεπένδυσης όπου εκφράστηκε κυρίως με την αποβιομηχάνιση και την εκτεταμένη ανεργία.

Στη μικρότερη κλίμακα των πόλεων, οι επιπτώσεις ήταν σε μεγάλο βαθμό απότοκο εκείνων της μεγάλης κλίμακας, με την έννοια ότι οι μεγάλες μητροπόλεις κατέστησαν τόποι προνομακοί για την προσέλκυση συγκεκριμένων επενδύσεων. Σύμφωνα με διάφορους αναλυτές (Sassen, 1991· Mollenkopf and Castells, 1991· Feinstein κ.ά., 1992) η παγκοσμιοποίηση αύξησε το διαχειριστικό ρόλο των σημαντικότερων μεγαλουπόλεων στις διεθνείς οικονομικές διεργασίες, ιδιαίτερα όσον αφορά τους στρατηγικούς κλάδους των χρηματιστηριακών συναλλαγών, των τραπεζικών και ασφαλιστικών εργασιών, της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας, των νομικών συμβουλών, των πληροφορικών συστημάτων κ.ά. Ο αυξημένος αυτός ρόλος και οι επιπτώσεις που επέφερε δεν περιορίζονται, σύμφωνα πάντοτε με τους παραπάνω αναλυτές και κυρίως με τη Sassen, στις μεγαλύτερες και σημαντικότερες πόλεις, όπως το Λονδίνο και η Νέα Υόρκη. Αφορούν, όλο και περισσότερο, και μητροπόλεις περιφερειακής εμβέλειας στο μέτρο που καθεμία τους εμπλέκεται στις διεθνοποιημένες διαδικασίες και στο βαθμό που τμήματα της αγοράς εργασίας τους λειτουργούν περισσότερο με βάση τα διεθνή δεδομένα των κλάδων τους και όχι τα τοπικά.

Σύμφωνα με ορισμένους από τους πιο πάνω αναλυτές, οι εξελίξεις αυτές επέφεραν κοινωνικές επιπτώσεις στις σημαντικές μητροπόλεις αυξάνοντας την κοινωνική ανισότητα, την πόλωση του κοινωνικού σώματος –με την έννοια της συγκέντρωσης όλο και περισσότερων ατόμων στα άκρα της κοινωνικοοικονομικής κλίμακας και της συρρίκνωσης των μεσαίων στρωμάτων– και το στεγαστικό διαχωρισμό, την αύξηση, δηλαδή, της απόστασης του τόπου κατοικίας μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων. Η εκτίμηση αυτή απηχεί και αναπαράγει την ευρύτερη αντίληψη περί μετάβασης σε μια κοινωνικά διχοτομημένη πόλη (*divided city, dual city*), η οποία συνδυάζεται με τις αντιλήψεις περί κοινωνίας των δύο τρίτων και περιθωριοποίησης / κοινωνικού αποκλεισμού ενός τμήματος του πληθυσμού. Ορισμένοι διανοητές θεωρούν την κοινωνική και χωρική διαίρεση των πόλεων αυτών πιο πολύπλοκη, με περισσότερες υποδιαιρέσεις ή στρωματοποιήσεις (Marcuse, 1989 και 2002). Ο μηχανισμός που πα-

ράγει την κοινωνική διχοτόμηση στις σημαντικότερες μητροπόλεις του πλανήτη αναφέρεται στην προσέλκυση εργασιακού δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης και αμοιβής για την παροχή υψηλού επιπέδου υπηρεσιών στις μεγάλες διεθνείς επιχειρήσεις και την ταυτόχρονη προσέλκυση δυναμικού χαμηλής εξειδίκευσης και απαιτήσεων για τη διεκπεραίωση εργασιών ρουτίνας και την παροχή προσωπικών και άλλων υπηρεσιών στην εργασιακή ελίτ (Sassen, 1991). Σε αυτό το θεωρητικό σχήμα της «κοινωνικής πόλωσης» (social polarization thesis) η πόλωση εμφανίζεται ως αποτέλεσμα οικονομικών διεργασιών, στο πλαίσιο των οποίων ο ανώτερος κοινωνικός πόλος συνδέεται λειτουργικά με τον κατώτερο σε μια αμοιβαία σχέση. Υπάρχουν, ωστόσο, και διαφορετικές ερμηνείες των κοινωνικών επιπτώσεων της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης που τονίζουν περισσότερο τον αποκλεισμό ενός σημαντικού τμήματος του κατώτερου κοινωνικού πόλου από τις οικονομικές διαδικασίες, το οποίο αποκλείεται ακόμη και από το χαμηλότερο επίπεδο της αγοράς εργασίας και καθίσταται παρίας σε κατάσταση αυξανόμενου κοινωνικού και χωρικού αποκλεισμού (Wacquant, 2008).

Η κοινωνική πόλωση, σύμφωνα με την Sassen (1991), οδηγεί και σε χωρική πόλωση, δηλαδή σε αύξηση του κοινωνικού διαχωρισμού των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών ομάδων ως αποτέλεσμα των διαδικασιών «εξευγενισμού» (gentrification), που συνδέονται με τη ζήτηση κατοικίας από την εργασιακή ελίτ και την ιδιοποίηση προνομακών περιοχών της πόλης για επιχειρηματική χρήση. Η θέση περί κοινωνικής πόλωσης είναι η πλέον σχηματική και γενικευτική όσον αφορά τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στις κοινωνικές και χωρικές δομές των πόλεων. Πιο πρόσφατες αναλυτικές προσεγγίσεις είναι λιγότερο απόλυτες όσον αφορά τον καταλυτικό ρόλο της οικονομικής αναδιάρθρωσης, αφήνοντας περιθώριο στην κρατική παρέμβαση, τις πολιτικές –και ουσιαστικά στην πολιτική– να διαμορφώνουν, έστω και εν μέρει, τις εξελίξεις. Οι προσεγγίσεις αυτές αναφέρονται κυρίως στο ρόλο του κράτους πρόνοιας (Marcuse and van Kempen, 2002· Musterd and Ostendorf, 1998) και συνήθως αντιδιαστέλλουν την κατάσταση στις ΗΠΑ και την έντονα (νεο)φιλελεύθερη οικονομική και κοινωνική ρύθμιση με την κατάσταση στη Δυτική και τη Βόρεια Ευρώπη, η οποία διαφοροποιείται ως προς τα αναπτυγμένα προνοιακά συστήματα που διαθέτουν. Υπό το πρίσμα αυτής της αντιδιαστολής, ερμηνεύουν τις σημαντικές διαφορές, οι οποίες αφορούν τον κοινωνικό και εθνοφυλετικό διαχωρισμό που παρατηρείται στις δύο πλευρές του Ατλαντι-

κού. Τέλος, άλλες προσεγγίσεις τονίζουν το συγκεκριμένο χαρακτήρα θεωρητικών προτάσεων όπως η κοινωνική πόλωση, η οποία γενικεύει εξελίξεις και προοπτικές σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ παραμένει άρρητα συναρτημένη με τις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στις ΗΠΑ. Οι προσεγγίσεις αυτές αναδεικνύουν την ποικιλομορφία και άλλων συγκεκριμένων προσδιοριστικών παραγόντων –πέρα, δηλαδή, από το δυτικοευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας– όπως το αναπτυξιακό κράτος (developmental state) των χωρών της Ανατολικής Ασίας (Hill and Kim, 2000· Hill and Fujita, 2003), οι πελατειακές και οικογενειοκεντρικές κοινωνικές ρυθμίσεις στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, αλλά και οι κληρονομημένες δομές του αστικού περιβάλλοντος, περιλαμβανομένων των σχέσεων που διέπουν την ακίνητη ιδιοκτησία κ.λπ. (Maloutas and Fujita, υπό δημοσίευση).

Μέσα από τις εναλλακτικές αυτές αναλύσεις προκύπτει ότι οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης είναι πολύ πιο ποικίλες και πολυδιάστατες από τις διαγνώσεις και προγνώσεις που διαβλέπουν κοινωνική διχοτόμηση και την έντασή της στο μέλλον. Στις περισσότερες από τις αναλύσεις αυτές, τονίζεται η εμφάνιση τοπικών διεργασιών που διασπών τις παλαιότερες μεγάλες κοινωνικο-χωρικές τομές των πόλεων (Βορράς/Νότος, Ανατολή/Δύση), δημιουργώντας μια ποικιλότητα επιμέρους περιοχών με ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ορισμένοι εστιάζουν σε ειδικούς τύπους μικρο-περιοχών –όπως οι «περίκλειστες κοινότητες», οι περιοχές «εξευγενισμού» στα κέντρα των πόλεων, τα γκέτο των κοινωνικά αποκλεισμένων, οι περιοχές ανάπτυξης θαλάσσιων, λιμναίων ή ποτάμιων μετώπων, τα «κάστρα» (citadels) των υψηλότερων κοινωνικών ομάδων κ.λπ. Αυτούς τους τύπους χώρων τους θεωρούν ως μαλακό υπογάστριο των πόλεων στις επιθέσεις της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, με την έννοια ότι αναπλάθονται ευκολότερα σύμφωνα με το νέο οικονομικό περιβάλλον και ενσαρκώνουν τις αυξανόμενες αποστάσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγούν και στην πλήρη απομόνωση μεταξύ τους (Marcuse and van Kempen, 2000).

Κανείς δεν αρνείται ότι η πίεση από την πλευρά των διεθνών οικονομικών εξελίξεων είναι προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των ανισοτήτων, αλλά το αποτέλεσμα στις κοινωνικές δομές και στο χώρο δεν είναι προδιαγεγραμμένο. Οι περισσότερες προσεγγίσεις, που αντιμετωπίζουν κριτικά την οπτική της διχοτομημένης κοινωνικά και χωρικά πόλης, τονίζουν ουσιαστικά ότι οι εξελίξεις δεν είναι αποτέλεσμα αδήριτων τεχνικοοικονομικών παραγόντων, αλλά,

σε μεγάλο βαθμό, της πολιτικής τους διαχείρισης. Παράλληλα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νεοφιλελεύθερη στροφή της τελευταίας 30ετίας έχει επιδράσει αρνητικά ακόμη και σε χώρες όπου το πολιτικό περιβάλλον και η παράδοση ισχυρών προνοιακών δομών αντιστέκεται στις πιέσεις της παγκόσμιας οικονομικής αναδιάρθρωσης, μειώνει σημαντικά τις αρνητικές της επιπτώσεις στον αστικό χώρο και, ως ένα βαθμό, τον προστατεύει τόσο από την κοινωνική όσο και από τη χωρική ανισότητα και πόλωση. Η σταδιακή συρρίκνωση των προνοιακών δομών στη Δυτική και τη Βόρεια Ευρώπη και οι δυσκολίες αναπαραγωγής των πρακτικών του αναπτυξιακού κράτους της Ανατολικής Ασίας μαρτυρούν αυξανόμενες δυσκολίες πολιτικής εναντίωσης στην αύξηση της κοινωνικής ανισότητας και διαίρεσης στις πόλεις, αλλά και γενικότερα.

Η νεοφιλελεύθερη στροφή της τελευταίας 30ετίας στηρίχθηκε καταρχάς στη νομιμοποίηση της οικονομικής αναδιάρθρωσης, η οποία απελευθέρωσε και απενοχοποίησε την επενδυτική δραστηριότητα από εθνικές και τοπικές εξαρτήσεις και υποχρεώσεις. Με την αγωγή της ιδιωτικής επενδυτικής δραστηριότητας σε μοναδικό μοχλό οικονομικής ανάπτυξης και την αντιμετώπιση της συνεχούς αύξησης του κοινωνικού προϊόντος ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την κοινωνική ευμάρεια, ο δημόσιος τομέας έπρεπε πλέον όχι μόνο να συρρικνωθεί ώστε να μην αποτελεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη της πρώτης, αλλά και να στραφεί αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση και διευκόλυνση αυτής της δραστηριότητας. Η διαρκής ανάπτυξη υπόσχεται καλύτερο μέλλον για όλους με τη λογική ότι το συνολικό κοινωνικό προϊόν μεγαλώνει, χωρίς, ωστόσο, να βρίσκονται στην πολιτική ημερήσια διάταξη ρυθμίσεις για την αναδιανομή του, κάτι που θα διόγκωνε και πάλι το κράτος. Παράλληλα, το αίτημα για κοινωνική ισότητα απονομιμοποιείται –με επιχειρηματολογία που επιστρέφει συχνά στον 19ο αιώνα– αφού αποτελεί αντικίνητρο για τους οκνηρούς φτωχούς.

Έχοντας κερδίσει την ιδεολογική και πολιτική μάχη όσον αφορά την απενοχοποίηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, οι εξαγορές, οι συγχωνεύσεις, η αέναη μετακίνηση προς το μεγαλύτερο κέρδος θεωρούνται πλέον θεμιτοί κανόνες του παιχνιδιού και οι δυσμενείς επιπτώσεις τους ευθύνη των κρατών, των πόλεων και των τοπικών κοινωνιών, που δεν δημιουργούν –σε ανταγωνισμό με τους υπόλοιπους– τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την προσέλκυση επενδύσεων. Μέσα σε ένα πλαίσιο εξαιρετικά άνισων ιδεολογικοπολιτικά ταξικών

σχέσεων, το κινητικότερο τμήμα του διεθνούς κεφαλαίου με τις αχαλίνωτα πλέον κερδοσκοπικές πρακτικές έφερε –με την υπόθεση των επισφαλών στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ– την παγκόσμια οικονομία σε εξαιρετικά δυσχερή θέση, χωρίς, τελικώς, να υποστεί ιδιαίτερες συνέπειες και χωρίς να υπάρξουν σημαντικές διορθωτικές κινήσεις, παρά την αρχική ρητορεία. Αντίθετα, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, κατόρθωσε, με την κρίση των δημόσιων ελλειμμάτων, να ανοίξει το μεγαλύτερο ίσως διεθνές μέτωπο και αυτό με τον αμεσότερο ταξικό χαρακτήρα, θέτοντας στο στόχαστρο τις δημόσιες πολιτικές που δεν ευθυγραμμίζονται με τη νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία. Με την κίνηση αυτή, που ενορχηστρώνεται με τον τεχνοκρατικό νομιμοποιητικό μανδύα των επενδυτικών συμβουλών από τους βασικούς διεθνείς οίκους αξιολόγησης επενδύσεων, η νέα κρίση αποτελεί διαδικασία πειθάρχησης των δημοσιονομικών πολιτικών σε κατεύθυνση περιορισμού των προνοιακών παροχών. Αφορά τόσο τις χώρες που βρίσκονται στο στόχαστρο, όσο και τις υπόλοιπες, και εξασκεί σημαντική πίεση στα συγκροτημένα και υπό συρρίκνωση κράτη πρόνοιας της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, στο αναπτυξιακό κράτος της Ανατολικής Ασίας και, βεβαίως, στις ιδιόμορφες πελατειακές και οικογενειοκεντρικές ρυθμίσεις στις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΚΡΙΣΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στη σημερινή συγκυρία, η Ελλάδα έχει να αντιμετωπίσει μια διπλή πίεση στο επίπεδο της κοινωνικής διαχείρισης. Αφενός, τα συσσωρευμένα ελλείμματα μιας μακρόχρονης πελατειακής κοινωνικοοικονομικής διαχείρισης, η κρίση της οποίας δημιουργεί πολλά και συχνά απρόβλεπτα κενά και ανάγκες λόγω της αδιαφάνειας του πλέγματος πολιτικών κοινωνικής αναδιανομής που καταρρέει. Αφετέρου, τις πάγιες ελλείψεις στο επίπεδο των προνοιακών παροχών τη στιγμή που βρίσκεται σε σταδιακή αποδιάρθρωση το παραδοσιακό οικογενειοκεντρικό σύστημα κοινωνικής προστασίας που αφήνει ακάλυπτο, λόγω της γήρανσης και της χαμηλής γεννητικότητας, όλο και μεγαλύτερο μέρος του γηγενούς κοινωνικού σώματος, ενώ δεν καλύπτει εξ ορισμού τις νέες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (μετανάστες).

Η ελληνική πόλη –με κεντρικό παράδειγμα την Αθήνα– δεν εμφάνισε έκδηλα σημάδια κοινωνικής διχοτόμησης ως αποτέλεσμα των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι

ο κοινωνικός διαχωρισμός (δηλαδή η χωρική απόσταση μεταξύ του τύπου κατοικίας των διαφόρων κοινωνικών ομάδων) δεν αυξήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες. Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του 1990, οι δείκτες διαχωρισμού των περισσότερων επαγγελματικών ομάδων εμφανίζονται μειωμένοι, με εξαίρεση τους βιομηχανικούς εργάτες για τους οποίους καταγράφηκε ελαφρά αύξηση (Maloutas, 2007· Maloutas et al., υπό δημοσίευση). Μια πιο αναλυτική ματιά δείχνει ότι οι διαδικασίες διαχωρισμού δεν κατανέμονται ισομερώς στον χώρο της πόλης. Οι κοινωνικά ακραίες περιοχές –όπως το Ψυχικό και η Εκάλη ή τα Άνω Λιόσια και ο Ασπρόπυργος– εμφάνισαν αύξηση της κοινωνικής τους ομοιογένειας και, με την έννοια αυτή, συνέβαλαν στην ένταση του κοινωνικού διαχωρισμού. Στις περιοχές αυτές, όμως, ζει σχετικώς περιορισμένο τμήμα του πληθυσμού της πόλης, ενώ στο πολύ μεγαλύτερο και πολυπληθέστερο τμήμα των μεσαίων περιοχών η κοινωνική ανάμιξη αυξήθηκε την ίδια περίοδο (Maloutas, 2007). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αποτελεί η θετική επίδραση της μεταναστευτικής εισροής στον κοινωνικό διαχωρισμό, με την έννοια ότι υποχώρησε ο στεγαστικός διαχωρισμός των επαγγελματικών ομάδων στις οποίες κυρίως εντάχθηκαν οι μετανάστες (Arapoglou, 2006 και 2007· Αράπογλου και Σαγιάς, 2006· Maloutas, 2007· Arapoglou and Sayas, 2009). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως και σε πολλές άλλες πόλεις της Νότιας Ευρώπης (Arbaci, 2007 και 2008), η εγγύτητα στο χώρο δεν σημαίνει και κοινωνική εγγύτητα. Έτσι, οι μετανάστες, παρά τη χωρική τους ανάμιξη με γηγενή μεσαία στρώματα, διαβιούν σε σαφώς υποδεέστερες συνθήκες κατοικίας (Αράπογλου κ.ά., 2009) και δεν έχουν συχνά πρόσβαση στις ίδιες σημαντικές υπηρεσίες με τους Έλληνες γείτονές τους, όπως τα σχολεία, για τη μελλοντική κοινωνική κινητικότητα των παιδιών τους.

Ο σχετικώς περιορισμένος κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα δεν συνοδεύτηκε από την εμφάνιση σημαντικών διαδικασιών κοινωνικο-χωρικής διαίρεσης, όπως αυτές που τον πλαισιώνουν σε πολλές άλλες μεγάλες πόλεις του δυτικού και, ιδιαιτέρως του αγγλόφωνου, κόσμου. Ο «εξευγενισμός» κεντρικών περιοχών –δηλαδή η εισβολή σε αυτές υψηλότερων κοινωνικών ομάδων και ο εκτοπισμός των παλαιότερων και χαμηλότερου κοινωνικού στρώματος κατοίκων παράλληλα με διαδικασίες ανάπλασης (Atkinson and Bridge, 2005· Lees et al. 2008· Porter and Shaw, 2009)– εμφανίζεται, μέχρι στιγμής, μάλλον σημειακός και αδύναμος (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009). Η κατασκευή περικλειστων κοινοτήτων (δηλαδή συγκροτημάτων

κατοικίας με πραγματικά ή συμβολικά τείχη και φύλαξη) είναι σχεδόν μηδενική. Η συγκρότηση λειτουργικά αυτόνομων μεσοαστικών μορφωμάτων στις παρυφές της πόλης (edge cities) –που διαθέτουν δηλαδή και σημαντικό αριθμό θέσεων εργασίας επιτρέποντας στους κατοίκους τους και σε κατοίκους των γύρω περιοχών να απασχολούνται επί τόπου σε σχετική απομόνωση από το κέντρο της πόλης– είναι, επίσης, εμβρυακή, αν όχι ανύπαρκτη (Sayas, 2004 και 2006). Τέλος, η συγκρότηση μεγαλοαστικών «κάστρων» (citadels κατά τους Marcuse και van Kempen, 2000) αφορά περισσότερο μεμονωμένες ιδιοκτησίες σε μικροπεριοχές στο Καβούρι, στην Εκάλη και σε λίγες ακόμη περιοχές, παρά οργανωμένη παροχή κατοικίας, η οποία απευθύνεται στα υψηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και έχει κάποιο υπολογίσιμο μέγεθος.

Στο ερώτημα γιατί δεν παρουσιάστηκαν και στην Αθήνα εντονότερα διαιρετικά φαινόμενα όσον αφορά την κατοικία των κοινωνικών της ομάδων, η απάντηση δεν είναι μονοσήμαντη. Καταρχάς, η παροχή κατοικίας δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο μεγάλων προγραμμάτων, ιδιωτικών ή δημόσιων. Ως νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη στην οποία ποτέ δεν κυριάρχησε η βιομηχανική δραστηριότητα –με αποτέλεσμα η τελευταία να μην αφήσει και την οργανωτική της σφραγίδα στη δομή της πόλης– η Ελλάδα, με προεξάρχουσα την Αθήνα, δεν ανέπτυξε τις κοινωνικές της παροχές με τον τρόπο που το έκαναν οι βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, δηλαδή με την ανάπτυξη ενός κλασικού κράτους πρόνοιας. Το πρότυπο προνοιακών ρυθμίσεων που αναπτύχθηκε –με σημαντικές ομοιότητες και στην υπόλοιπη Νότια Ευρώπη (Mingione, 1996· Ferrara, 1996), ιδιαίτερα όσον αφορά την κατοικία (Allen et al., 2004)–, άφηγε πολύ μεγαλύτερο περιθώριο στον οργανωτικό και επενδυτικό ρόλο της οικογένειας με πόρους που το κράτος μεταβίβαζε συχνά με πελατειακές διαδικασίες, κάτι που εξυπηρετούσε και την αναπαραγωγή του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος. Στο πλαίσιο των ρυθμίσεων αυτών διαμορφώθηκε και η φυσιογνωμία του οικοδομικού τομέα με εξαιρετικά μικρό μέγεθος οικοδομικών επιχειρήσεων, με έργα σπανίως μεγαλύτερα του ενός κτηρίου και με συνολικότερες συνθήκες που απέτρεψαν την είσοδο σε αυτόν του μεγάλου κατασκευαστικού και πιστωτικού κεφαλαίου (Οικονόμου, 1988). Οι διαδικασίες παραγωγής κατοικίας που κυριάρχησαν σε αυτό το πλαίσιο –δηλαδή η λαϊκή περιφερειακή αυτοστέγαση και η αντιπαροχή– παρήγαγαν κατοικίες χαμηλού κόστους, οι οποίες κάλυψαν σε μεγάλο βαθμό τις στεγαστικές ανάγκες

μας πόλης με ραγδαία ανάπτυξη, αλλά δημιούργησαν ένα φτωχό πολεοδομικό περιβάλλον, αφού σημαντικό στοιχείο του χαμηλού κόστους ήταν η έλλειψη υποδομών και δημόσιων χώρων. Το χαμηλό σχετικώς κόστος και η πρόσβαση στις σχετικές διαδικασίες για την πλειονότητα των κοινωνικών ομάδων της πόλης οδήγησαν σε υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης. Παράλληλα, η λογική των δύο κυρίαρχων στεγαστικών συστημάτων επέτρεψε τη συγκρότηση τοπικών δικτύων στους τόπους κατοικίας με βάση τη συγγένεια και τον κοινό τόπο καταγωγής. Τα δύο αυτά στοιχεία, σε συνδυασμό με τη μεγάλη κατάρτηση των ιδιοκτησιών και τη σημαντική φορολογική επιβάρυνση των αγοραπωλησιών, δημιούργησαν ένα περιβάλλον χαμηλής στεγαστικής κινητικότητας –δηλαδή σταθερότητας του τύπου κατοικίας– που αποτέλεσε και το βασικό υπόβαθρο της αποτροπής έντονων και αυξανόμενων κοινωνικο-χωρικών διαιρέσεων στη συνέχεια.

Ο δεύτερος βασικός λόγος, για τον οποίο δεν αναπτύχθηκε περισσότερο η κοινωνικο-χωρική διαίρεση στην Αθήνα, είναι ότι και από την πλευρά της ζήτησης κατοικίας δεν υπήρξε πίεση που να οδηγήσει προς μια τέτοια κατεύθυνση. Τα γηγενή μεσαία και υψηλά-μεσαία στρώματα ακολούθησαν, σε μεγάλο βαθμό, τις ίδιες πρακτικές με τα χαμηλότερα στρώματα και συνέβαλαν στο στεγαστικό διαχωρισμό της πόλης μόνο μέσα από τη σταδιακή τους μετακίνηση προς τα νέα προάστια, αφού, όμως, είχαν προηγουμένως συμβάλει στην κοινωνική ανάμιξη του κέντρου μέσω της αντιπαροχής, την οποία κυρίως εκείνα ενεργοποίησαν. Οι ξένοι κάτοικοι των πόλεων που ανήκουν σε υψηλά-μεσαία στρώματα –και κυρίως όσοι ανήκουν στη συχνά μετακινούμενη εργασιακή ελίτ των πολυεθνικών επιχειρήσεων– ασκούν σημαντική πίεση στην τοπική αγορά κατοικίας αυξάνοντας τη ζήτηση για υψηλού επιπέδου κατοικία στο κέντρο και τροφοδοτώντας συχνά τις διαδικασίες εξευγενισμού. Στην Αθήνα, όμως, η ομάδα αυτή είναι συγκριτικά περιορισμένη λόγω της σχετικώς περιορισμένης παρουσίας ανάλογων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αν αυτή η πλευρά των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης είναι μάλλον ατροφική, οι μετανάστες που εντάσσονται στις χαμηλότερες θέσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας είναι πολυάριθμοι και η επίπτωση της παρουσίας τους στην αγορά κατοικίας είναι εξ ορισμού σημαντική. Ωστόσο, η παρουσία των μεταναστών δεν δημιούργησε αύξηση του στεγαστικού διαχωρισμού επειδή δεν συγκεντρώθηκαν στις ίδιες περιοχές με τα ανάλογα επαγγέλματος ελληνικά στρώματα –η συγκέντρωση μεταναστών στους δήμους της Δυτικής

Αθήνας είναι χαμηλότερη του μέσου όρου της Αττικής-, αλλά εκεί όπου υπήρχαν μικρά, προσिता προς ενοικίαση διαμερίσματα, δηλαδή στις πυκνοδομημένες συνοικίες γύρω από το κέντρο, οι οποίες είχαν υποβαθμιστεί από την υπέρμετρη δόμηση με το σύστημα της αντιπαροχής στις δεκαετίες του 1960 και 1970 (Maloutas, 2007).

Ο τρίτος, και ίσως σημαντικότερος, λόγος είναι η συγκριτικά αυξημένη και, ως ένα βαθμό, ιδιότυπη μεσοστρωματική συγκρότηση της ελληνικής και ειδικότερα της αθηναϊκής κοινωνίας. Η γρήγορη ενσωμάτωση των μεταπολεμικών εσωτερικών μεταναστών στην κοινωνία της πόλης και η ανέλιξή τους σε μεσοστρωματικές θέσεις βασίστηκε στη βιωσιμότητα της μικρής οικογενειακής επιχείρισης στον αστικό χώρο και στο αντίκρουσμα των εκπαιδευτικών διαπιστευτηρίων σε μια αγορά εργασίας που ρυθμιζόταν προστατευτικά με αυστηρά κριτήρια πολιτικής διάκρισης στην αρχή και με χαλαρότερα πελατειακά κριτήρια στη συνέχεια. Αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα να σημειώσει το υψηλότερο ποσοστό ανεξάρτητα απασχολούμενων ατόμων (εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων) μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ καθώς και υψηλό ποσοστό δημοσίων υπαλλήλων, που αποτέλεσαν τις δύο μεγάλες μεσοστρωματικές κατηγορίες στο χώρο της πόλης.

Η προβληματική αναπαραγωγή του παραδοσιακού, πελατειακού προτύπου κοινωνικής διαχείρισης ήταν αισθητή πολύ πριν από τη σημερινή κρίση δημοσιονομικού ελλείμματος και σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητη, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η κρίση επεκτείνεται σε χώρες πέραν της Νότιας Ευρώπης, όπου τα ελλείμματα συσσωρεύθηκαν για διαφορετικούς λόγους. Στον τομέα της κατοικίας, οι επιπτώσεις των δύο κυρίαρχων στεγαστικών συστημάτων στη λειτουργία και οργάνωση της πόλης έγιναν έκδηλες μετά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και περιορίστηκαν σημαντικά μετά τη δεκαετία του 1980, σε συνδυασμό με τη μεγάλη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης του πληθυσμού της. Την τελευταία αυτή περίοδο, οι εξελίξεις αφορούσαν περισσότερο την ανακατανομή του υπάρχοντος οικιστικού αποθέματος και τη σταδιακή μετακίνηση του πληθυσμού προς την περιφέρεια της πόλης, με διαδικασίες που αφήνουν σημαντικά διαφορετικό κοινωνικό αποτύπωμα από εκείνες της αρχής της μεταπολεμικής περιόδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, εδώ και δύο τουλάχιστον δεκαετίες, η διαταξική πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση έχει σημαντικά περιοριστεί, κάτι που ενέτεινε η ραγδαία αύξηση της τραπεζικής δανειοδότησης της ζήτησης και η παράλληλη αύξηση των τιμών από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (Emmanuel, 2004).

Την ίδια χρονική περίοδο, οι μεταβολές στην αγορά εργασίας υπήρξαν ακόμη σημαντικότερες. Η μικρή οικογενειακή επιχείριση, παρά την τονωτική ένεση που αποτέλεσε για αυτήν το φθινό εργατικό δυναμικό των μεταναστών, δίνει μάχες οπισθοφυλακής με περιορισμένες προοπτικές, ενώ η πιθανότητα απασχόλησης στο δημόσιο περιορίστηκε δραστικά, κάτι που επηρέασε δυσανάλογα τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, για τα οποία αποτελούσε τη βασική οδό κοινωνικής ανέλιξης. Ακόμη και η αναπαραγωγή των υψηλής εκπαίδευσης επαγγελματιών –όπως οι γιατροί, νομικοί και μηχανικοί– έχει καταστεί από καιρό προβληματική, καθώς ο μεγάλος και αυξανόμενος αριθμός τους αντιστοιχεί ολοένα και λιγότερο στις ευκαιρίες που προσφέρει η αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα την υποαπασχόληση, την απασχόληση σε χαμηλότερου επιπέδου βοηθητικές συναφείς εργασίες και την πίεση στις αμοιβές. Ανάλογη κατάσταση παρουσιάζεται στην Ισπανία, όπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι το 2007, η αύξηση των αμοιβών για τους επαγγελματίες αυτής της κατηγορίας ήταν η μικρότερη σε σύγκριση με όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα (Dominguez et al., υπό δημοσίευση). Οι δυσκολίες στην αναπαραγωγή των μεσαίων στρωμάτων, τα οποία αγωνιούν για την εξασφάλιση στα παιδιά τους μέλλοντος τουλάχιστον ανάλογου με το δικό τους παρόν, δημιουργούν ακόμη πιο πιεστικές συνθήκες κοινωνικής κινητικότητας για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, ενώ περιορίζουν στο ελάχιστο τις σχετικές προοπτικές των μεταναστευτικών ομάδων.

Οι εξελίξεις όσον αφορά τη δημογραφική φυσιολογία της χώρας και της πόλης δεν είναι, επίσης, άμοιρες κοινωνικών επιπτώσεων. Ο πληθυσμός της Αθήνας, όπως και των περισσότερων πόλεων στις αναπτυγμένες χώρες, γεράζει. Το 1951 τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω αντιπροσώπευαν περίπου το 5%, ενώ το 2001 έφθασαν το 15% (και στο γηγενή πληθυσμό το 16,2%) (ΕΣΥΕ, 1951 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005). Η αυξανόμενη γήρανση –αποτέλεσμα του συνδυασμού της αύξησης του προσδόκιμου επιβίωσης και της μείωσης της γεννητικότητας– σε ένα οικογενειοκεντρικό προνοιακό σύστημα δεν επηρεάζει μόνο την ευρωστία των ασφαλιστικών ταμείων, αλλά και τη δυνατότητα παροχής φροντίδας μέσω της οικογένειας, αφού όλο και λιγότεροι πρέπει να φροντίζουν όλο και περισσότερους, ενώ πολλοί δεν έχουν κανέναν απόγονο που θα αναλάμβανε αυτή τη φροντίδα. Μέσα στην τελευταία εικοσαετία, το (γυναικείο) μεταναστευτικό δυναμικό κάλυψε με χαμηλό τίμημα σημαντικό τμήμα αυτής της ανάγκης, αφού παράλλη-

λα οι παραδοσιακοί ρόλοι οικιακής εργασίας των Ελληνίδων συμβιβάζονταν όλο και πιο δύσκολα με την αυξανόμενη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Το 1961 το ποσοστό των Ελληνίδων εργαζομένων γυναικών στην ηλικιακή κατηγορία 19-64 ετών ήταν 29% περίπου, ενώ το 2001 έφθασε το 55%, με ιδιαίτερα αυξημένο το ποσοστό για τις νέες Ελληνίδες 25-34 ετών (70%) (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005). Είναι προφανές ότι τα προβλήματα αυτά επιβαρύνουν περισσότερο όσους δεν έχουν τη δυνατότητα προσφυγής σε υποκατάστατες λύσεις, δηλαδή στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Εξίσου σημαντική όψη των δημογραφικών δεδομένων της πόλης αποτελεί, αναμφισβήτητα, η μετανάστευση. Κατά την τελευταία εικοσαετία στην Ελλάδα συνέρρευσε σημαντικός αριθμός μεταναστών, πολλοί από τους οποίους, παρά την απουσία ενεργών πολιτικών για την εξομάλυνση της ένταξής τους, εντάσσονται άτυπα και μάλλον ομαλά, στην τοπική οικονομία και κοινωνία –ιδιαίτερα όσοι εξ αυτών εγκαταστάθηκαν στη χώρα την πρώτη δεκαετία (1990-2005). Η σχετικώς ομαλή ένταξη οφείλεται, αφενός, στη θετική οικονομική συγκυρία αυτής της δεκαετίας που κορυφώθηκε με την προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και, αφετέρου, στα κενά που παρουσιάστηκαν στην αγορά εργασίας –λόγω της εγκατάλειψης χαμηλών επαγγελματικών θέσεων από τους γηγενείς στο πλαίσιο της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας– αλλά και στην αγορά κατοικίας λόγω της υποβάθμισης και, ορισμένες φορές, εγκατάλειψης τμήματος του οικιστικού αποθέματος, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο. Η τελευταία πενταετία, ωστόσο, σήμανε την αλλαγή αυτής της σχετικώς ομαλής ένταξης με τη σταδιακή αλλαγή του οικονομικού κλίματος, αλλά και με την αλλαγή της φυσιογνωμίας των νέων μεταναστών (χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, πολύ περισσότεροι άνδρες). Η τελευταία σήμανε και το τέλος της ευτυχούς σύμπτωσης οι ιδιότητες και οι ανάγκες των μεταναστών να ανταποκρίνονται σε ανάγκες και να αντιστοιχούν σε κενά της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας (Αράπογλου κ.ά., 2009). Στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που αφορούν την ένταξη των μεταναστών σήμερα πρέπει να συνυπολογιστούν οι νέες δυσκολίες που απορρέουν από την περιορισμένη επένδυση πόρων σε αυτήν την κατεύθυνση, τις απαιτητικότερες παραμέτρους του προβλήματος κατά την πρόσφατη περίοδο και την πάγια απουσία ουσιαστικών πολιτικών ένταξης από την αρχή της δεκαετίας του 1990. Με την έννοια αυτή, οι μεταναστευτικές ομάδες –και ιδιαίτερα εκείνες που

βρίσκονται στις ιεραρχικά χαμηλότερες θέσεις (Αράπογλου κ.ά., 2009)– κινδυνεύουν να παγιδευθούν σε αδιέξοδες συνθήκες, χωρίς προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας και με κίνδυνο διαρκούς περιθωριοποίησης.

Όλες αυτές οι δυσμενείς κοινωνικές εξελίξεις προηγούνται της κρίσης των ελλειμμάτων. Η τελευταία ήρθε να καταστήσει μάχη οπισθοφυλακής την προάσπιση των όποιων κοινωνικών δικαιωμάτων και να πέσει για λύσεις στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. Πολιτικά, η κρίση λειτουργεί απονομιμοποιητικά για τις πολιτικές του παρελθόντος, απορρίπτοντας συλλήβδην τις πελατειακές πρακτικές μαζί με τα ενδεχόμενα θετικά τους αποτελέσματα, όπως η συγκράτηση των κοινωνικών ανισοτήτων σε επίπεδα αρκετά χαμηλότερα από αυτά στα οποία θα παρέπεμπε λογικά η παράλληλη απουσία συγκροτημένου κράτους πρόνοιας. Απονομιμοποιείται, έτσι, όχι μόνο η πελατειακή διαχείριση, αλλά και τα κοινωνικά δικαιώματα, επειδή είχαν αποτελέσει αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο της. Απονομιμοποιείται το μέγεθος του κράτους χωρίς να τεκμηριώνεται η επίπτωση του καθαυτό μεγέθους, σε αντιδιαστολή με το ρόλο και τις πρακτικές λειτουργίας του σε συγκεκριμένες συνθήκες. Απονομιμοποιείται η αναποτελεσματικότητα των πολιτικών του παρελθόντος και όχι η ουσία τους.

Η προβλεπόμενη απορρύθμιση στην αγορά εργασίας (μεγάλη μείωση του δημόσιου τομέα, άνοιγμα κλειστών επαγγελμάτων, ελαστικοποίηση συνθηκών απασχόλησης στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, συμπίεση εργασιακού κόστους) θα οδηγήσει σε κοινωνικές ανακατατάξεις συναφείς –τηρουμένων των αναλογιών– με εκείνες της παλινόρθωσης του καπιταλισμού στις ανατολικές χώρες, δηλαδή σε πολύπλευρη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων χωρίς καμιά εγγύηση κοινωνικής αναδιανομής του οικονομικού προϊόντος. Σημαντική διαφορά με τις αλλαγές στις ανατολικές χώρες αποτελεί το ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει ζήτημα διεύρυνσης των ήδη καθιερωμένων πολιτικών ελευθεριών. Οπότε, στην προκειμένη περίπτωση, το όποιο αίτημα για περισσότερη ελευθερία αφορά την ελευθερία εκείνων που επενδύουν εις βάρος των κοινωνικών εγγυήσεων της εργασίας. Ωστόσο, η ιδεολογική κυριαρχία του φιλελευθερισμού είναι τόσο συντριπτική στις μέρες μας, ώστε μια τέτοια προσπάθεια νομιμοποίησης καθίσταται σχεδόν περιττή. Ο καινοτόμος επενδυτής είναι ο προσδοκώμενος πρωτοπόρος, η ατμομηχανή για ένα κοινωνικό μέλλον συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης μέσα από τον αντα-

γωνισμό, έστω και αν ο τελευταίος λίγους θα επιβραβεύσει και τους περισσότερους θα τους αφήσει πίσω. Η συλλογική προσπάθεια για το δημόσιο συμφέρον και με σαφή προοπτική κοινωνικής δικαιοσύνης έχει πολύ χαμηλές τιμές στο σημερινό χρηματιστήριο ιδεολογικών αξιών.

Οι προβλεπόμενες αλλαγές στην εκπαίδευση βρίσκονται σε ανάλογη κατεύθυνση. Σε όλες τις βαθμίδες, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ εκπαιδευτικών μονάδων προοιωνίζουν αύξηση των ήδη σημαντικών εκπαιδευτικών ανισοτήτων, εφόσον η επιδιωκόμενη διεύρυνση των επιλογών και η διαφοροποίηση υπηρεσιών, που απευθύνονται σε ένα κοινωνικά άνισο κοινό, οδηγούν απαρέγκλιτα στην ιεράρχησή τους, η οποία, στη συνέχεια, μεταφράζεται σε άνιση πρόσβαση και διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Προσπάθειες σε αντίθετη κατεύθυνση –όπως οι Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας– είναι σε εμβρυακή κατάσταση και είναι δύσκολο να έχουν σημαντικά αποτελέσματα χωρίς σοβαρούς πόρους. Και αυτά συμβαίνουν όταν σε χώρες με πολύ πιο ισομερή κοινωνικό καταμερισμό εκπαιδευτικών υπηρεσιών, όπως η Δανία, διαπιστώνεται όλο και μεγαλύτερη δυσκολία γεφύρωσης των κοινωνικών διαφορών μέσω της εκπαίδευσης (Andersen, υπό δημοσίευση).

Στο χώρο της κατοικίας, οι μεταβολές είναι μάλλον λιγότερες και, ίσως, πιο βραδυφλεγείς. Η φορολογική επιβάρυνση της λαϊκής μικρο-ιδιοκτησίας –για κάποιο χρονικό διάστημα τουλάχιστον– και η δυσκολία αποπληρωμής των στεγαστικών δανείων της προηγούμενης δεκαεπταετίας πλήττουν, κυρίως, όσους δεν έχουν τα περιθώρια να αντέξουν τις πρόσθετες επιβαρύνσεις. Η αύξηση των γηγενών αστέγων αποτελεί ανησυχητικό φαινόμενο για την Αθήνα, έστω και αν δεν έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις. Το οικιστικό απόθεμα των χαμηλότερων στρωμάτων απαξιώνεται ταχύτερα –λόγω της μικρότερης αρχικής αξίας ανά μονάδα και των σχετικώς περιορισμένων συντηρήσεων– ενώ το μικρότερο μέσο μέγεθος των κατοικιών καλύπτει δυσκολότερα τις στεγαστικές ανάγκες συγκατοίκησης δύο ή περισσότερων γενεών, ιδιαίτερα σε περιόδους μετάβασης (ενηλικίωσης των παιδιών, τα οποία αναγκάζονται να παρατείνουν τη διαμονή τους στη γονεϊκή κατοικία). Η επιμήκυνση του προσδόκιμου επιβίωσης επιβαρύνει το οικογενειακό απόθεμα στεγαστικού χώρου, ενώ το ελαφρύνει, εν μέρει, η χαμηλή γεννητικότητα. Η τελευταία, ωστόσο, δημιουργεί άλλα, πολύ σοβαρά, προβλήματα στο επίπεδο της αναπαραγωγής του αριθμού των απασχολουμένων, της

βιωσιμότητας των ασφαλιστικών ταμείων και της οικογενειοκεντρικά οργανωμένης προνοιακής φροντίδας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα συσσωρευμένα ελλείμματα και η ανάγκη αντιμετώπισής τους αφορούν μερικές δεκαετίες διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών που, εκ του αποτελέσματος, δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη. Δεδομένου και του πελατειακού χαρακτήρα πολλών από τις μέχρι σήμερα κοινωνικές ρυθμίσεις, είναι σχετικώς εύκολη η πολιτική απονομιμοποίησή τους. Το πρόβλημα είναι ότι μαζί με τις πλασματικές συντάξεις, το προνομακό καθεστώς ομάδων δημοσίων υπαλλήλων σε ορισμένα Υπουργεία και ΔΕΚΟ, τις αδικαιολόγητα πρόωρες συνταξιοδοτήσεις, την αδιαφάνεια όσον αφορά τη συγκρότηση και αναπαραγωγή των κλειστών επαγγελμάτων, την αναποτελεσματική οργάνωση και διοίκηση ασφαλιστικών οργανισμών και νοσοκομείων κ.λπ. απονομιμοποιείται συλλήβδην ο δημόσιος τομέας και το κοινωνικό κράτος και όχι καθ' εαυτήν η πελατειακή τους διαχείριση και η απρονοησία όσον αφορά τις συνέπειες. Κοινωνικά δικαιώματα και κατακτήσεις απονομιμοποιούνται ως απότοκα πελατειακών πρακτικών και οποιαδήποτε αναφορά σε ζητήματα κοινωνικής ισότητας μοιάζει τουλάχιστον ανεπίκαιρη, όταν προέχει η οικονομική διάσωση από τον καινοτόμο επενδυτή, τον οποίο θα προσελκύσει, μεταξύ άλλων, ένα περιβάλλον περιορισμένων κοινωνικών παροχών.

Η σφοδρή κρίση των δημόσιων ελλειμμάτων στην Ελλάδα αναμένεται να επιφέρει σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις στην πρωτεύουσα τόσο λόγω των άμεσων συνεπειών της ύφεσης (ανεργία, κλείσιμο μικρών επιχειρήσεων και περιορισμός της αυτοαπασχόλησης), όσο και εκείνων οι οποίες απορρέουν από το είδος των μέτρων που επιβάλλουν οι δανειακές συμφωνίες της χώρας για την αντιμετώπιση του προβλήματος (περιορισμός και εξορθολογισμός των κοινωνικών δαπανών και του εργασιακού κόστους). Οι επιπτώσεις αυτές βρίσκονται στην κατεύθυνση της έντασης των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως άλλωστε συμβαίνει συνήθως με τις κρίσεις, οι οποίες αποτελούν ευκαιρίες βίαιης ανακατανομής εισοδημάτων, πλούτου και ευκαιριών υπέρ εκείνων που υπερισχύουν στον πολιτικό και ιδεολογικό συσχετισμό δυνάμεων. Στη σημερινή συγκυρία, ο συσχετισμός δυνάμεων που αφορά την ελληνική κρίση υπερβαίνει κατά πολύ τα σύνορα της χώρας, και η χροιά των επιβεβλημένων μέτρων αντικατοπτρίζει τη

μεγάλη συντηρητική πολιτική πλειοψηφία σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και το χαρακτήρα του ΔΝΤ. Ωστόσο, περιθώρια ανάπτυξης αντίρροπων πολιτικών –δηλαδή πολιτικών που να αντιστρατεύονται, ως ένα βαθμό, την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων– υπάρχουν ακόμη και με δεδομένες τις βασικές οικονομικές επιλογές. Προϋποθέτουν, ωστόσο, ότι σε τομείς όπως η παιδεία δεν θα ακολουθήσει κανείς άκρως –και χωρίς στάθμιση των κοινωνικών συνεπειών– κάποια πρότυπα αναδιοργάνωσης επειδή κυριαρχούν σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, οι οποίες, κατά τα άλλα, αντιμετωπίζονται κριτικά όσον αφορά την κοινωνική τους οργάνωση και το σημαντικό εύρος των κοινωνικών ανισοτήτων. Προϋποθέτουν, επίσης, ότι για την αντιμετώπιση σημαντικών προβλημάτων στην κοινωνικοπολιτική ημερήσια διάταξη, όπως αυτά του κέντρου της Αθήνας, δεν θα προτάσσονται κατασταλτικά μέτρα –υπό την πίεση και της απήχησης του ακροδεξιού λόγου– αλλά μέτρα ενεργοποίησης της κοινωνίας πολιτών και κάθε μορφής συλλογικότητας προσανατολισμένης στην εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος. Αποτελεί σημείο των καιρών ότι πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες δεν εντάσσονται στο συντηρητικό φάσμα, ακολουθούν πλέον συχνά πολιτικές που αναζητούν κοινωνικές λύσεις μέσα από την ενίσχυση των «αρίστων» και των επενδυτικών και άλλων ατομικών τους πρωτοβουλιών, αφήνοντας κατά μέρος τα προτάγματα της συλλογικότητας και της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης. Σε αυτές τις συνθήκες, οι επιπτώσεις της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης επέρχονται και μοιάζουν με ανεπρόδιστη φυσική καταστροφή.

Σε μια τέτοια προοπτική, οι κοινωνικές επιπτώσεις στην Ελλάδα δεν μπορούν παρά να είναι δυσμενείς. Στην Αθήνα, τα χαμηλότερα γηγενή κοινωνικά στρώματα θα απολέσουν ακόμη περισσότερο τις προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας και μέρος τους, λόγω μακρόχρονης ανεργίας, θα περιθωριοποιηθεί, ίσως επικίνδυνα. Η περιθωριοποίηση στην αγορά εργασίας υπάρχει κίνδυνος να συμπληρωθεί με περιθωριοποίηση στην εκπαίδευση, οπότε για τα στρώματα αυτά θα μείνουν οι ιεραρχικά υποδεέστερες και πλέον αδιέξοδες επιλογές όσον αφορά τη μελλοντική απασχόληση, ιδιαίτερα στην προοπτική της αυξημένης κοινωνικής ιεράρχησης των εκπαιδευτικών επιλογών. Ακόμη πιο προβληματική διαγράφεται η αναπαραγωγή της θέσης των μεταναστών, οι οποίοι, εκτός των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν από κοινού με τα χαμηλότερα γηγενή στρώματα, έχουν, επιπροσθέτως, να αντιμετωπίσουν την απουσία πολιτικών ένταξης,

τα ελλιπή κοινωνικά δικαιώματα και το πολύ πιο αδύναμο κοινωνικό κεφάλαιο από εκείνο των μεσαίων στρωμάτων.

Ο άνισος ανταγωνισμός με τα μεσαία και υψηλά-μεσαία στρώματα, σε μια εποχή που και εκείνα εντείνουν τις οικογενειακές στρατηγικές για ανταγωνιστική εξασφάλιση της κοινωνικής κινητικότητας των απογόνων τους, συρρικνώνει ακόμη περισσότερο τις προοπτικές των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Η δεύτερη γενιά μεταναστών ενδέχεται να βιώσει συνθήκες ακόμη δυσκολότερες από εκείνες της πρώτης, με δεδομένες και τις διαφορετικές αναμονές ατόμων που, ενώ έχουν μεγαλώσει στη χώρα, εξακολουθούν να θεωρούνται μετανάστες. Για τα ευρύτερα μεσαία στρώματα υπάρχει το φάσμα της κοινωνικής υποβάθμισης. Η απώλεια πολλών οικογενειακών επιχειρήσεων και ο περιορισμός των προοπτικών αυτοαπασχόλησης σε πολλά επαγγέλματα, μαζί με το δραστικό περιορισμό των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, καθιστούν την αναπαραγωγή των στρωμάτων αυτών όλο και πιο δύσκολη. Δύσκολη και ανταγωνιστική, τόσο μεταξύ τους όσο και με τα υπόλοιπα, ως προς τα οποία υπερισχύουν λόγω του υπέρτερου οικονομικού, κοινωνικού και μορφωτικού τους κεφαλαίου. Η πτώση προς υποδεέστερες επαγγελματικές θέσεις για τις νέες γενιές των στρωμάτων αυτών, η σημαντική ανεργία και η ετεροαπασχόληση των πτυχιούχων, η μεγάλη αναμονή πριν από την εξεύρεση ικανοποιητικής απασχόλησης, η μακροχρόνια οικονομική εξάρτηση από το γονεϊκό νοικοκυριό και, συχνά, η παράταση της συγκατοίκησης με τους γονείς και η μετανάστευση για εργασία αποτελούν καταστάσεις και διαδικασίες που είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται πριν από την κρίση και που η πορεία ανάπτυξής τους προβλέπεται να ενταθεί.

Η κρίση πλήττει το μεγαλύτερο τμήμα του κοινωνικού φάσματος, αφήνοντας στο απυρόβλητο μόνο όσους μπορούν να στηριχθούν στο εύρος του συσσωρευμένου τους πλούτου. Για τους υπόλοιπους οι επιπτώσεις είναι σημαντικές και τόσο πιο δυσμενείς όσο πιο χαμηλά βρίσκονται στην κοινωνική ιεραρχία, χωρίς βεβαίως να υποτιμά κανείς τις οδυνηρές εμπειρίες και τις κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις που μπορεί να προκαλέσει η απομάγευση των μεσαίων στρωμάτων. Βρισκόμαστε ενδεχομένως μπροστά στο τέλος του μικρομεσαίου ελληνικού θαύματος, που επιδεινώνεται από την ουσιαστική ανυπαρξία οργανωμένου πλέγματος κοινωνικής προστασίας και από το παραδοσιακά αναιμικό πνεύμα αλληλεγγύης πέρα από το στενό οικογενειακό κύκλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αράπογλου Β., 2007, «Διαχωρισμός των μεταναστών και στεγαστικές ανισότητες στην Αθήνα: Έκθεση στην ευημερία ή στη στέρηση;», *Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Αθήνα, Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία.
- Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ., 2009, «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», στο Λ. Βεντούρα, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Η πρόκληση της μετανάστευσης, Σύγχρονα Θέματα*, αφιέρωμα: 31/107, σ. 57-66.
- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι., 2006, «Αστική διάχυση και διαχωρισμός των μεταναστών στον περιφερειακό χώρο της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας», ανακοίνωση στο συνέδριο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ, 2005, *Πανόραμα απογραφικών δεδομένων 1991-2001*, ηλεκτρονική εφαρμογή βάσης δεδομένων και χαρτογραφίας (διαθέσιμη στο Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ).
- ΕΣΥΕ, 1951, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, τόμ. ΙΙ (προσβάσιμο ηλεκτρονικά: http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=10095557&p_derive=book&p_topic=10007862)
- Μαλούτας Θ., Αλεξανδρή Γ., 2009, «Αστικές αναπλάσεις και μεταβολές των κοινωνικών δομών στο κέντρο της Αθήνας στη στροφή του αιώνα», στο *25 κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σ. 295-333.
- Οικονόμου Δ., 1988, «Σύστημα γης και κατοικίας», στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου (επιμ.) *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας.

Ξενόγλωσση

- Allen J., Barlow J., Leal J., Maloutas T., Padovani L., 2004, *Housing and welfare in Southern Europe*, Oxford, Blackwell.
- Amin A. (ed.), 1994, *Post-Fordism: A reader*, Oxford, Blackwell.
- Andersen H.T. (υπό δημοσ.), «The solidity of urban socio-spatial structures in Copenhagen», στο Maloutas T., Fujita, K. (eds).
- Arapoglou V.P., 2006, «Immigration, segregation and urban development in Athens: The relevance of the LA Debate for Southern European Metropolises», *The Greek Review of Social Research*, no 121C, pp. 11-38.
- Arapoglou V.P., Sayas J., 2009, «New facets of urban segregation in Southern Europe: Gender, migration and social class change in Athens», *European Urban and Regional Studies*, vol. 16, no 4, pp. 345-362.
- Arbaci S., 2007, «Ethnic segregation, housing systems and welfare regimes in Europe», *European Journal of Housing Policy*, vol. 7, no 4, pp. 401-33.
- Arbaci S., 2008, «(Re)Viewing ethnic residential segregation in Southern European cities: Housing and urban regimes as mechanisms of marginalisation», *Housing Studies*, vol. 23, no 4, pp. 589-613.
- Atkinson R., Bridge G. (eds), 2005, *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*, London, Routledge.

- Domínguez M., Leal J., Martínez Goytre E. (υπό δημοσ.), «The limits of segregation as an expression of socioeconomic inequality: The Madrid case», στο Maloutas T., Fujita K. (eds). Emmanuel D., 2004, «Socio-economic inequalities and housing in Athens: Impacts of the monetary revolution of the 1990s», *The Greek Review of Social Research*, no113A, pp. 121-144.
- Feinstein S.S., Gordon I., Harloe M. (eds), 1992, *Divided cities. New York and London in the contemporary world*, Oxford, Blackwell.
- Ferrara M., 1996, «The “Southern” model of welfare in social Europe», *Journal of European Social Policy*, vol. 6, pp. 17-37.
- Harvey D., 1989, *The condition of post-modernity*, Oxford, Blackwell.
- Hill R.C., Kim J.W., 2000, «Global cities and developmental states», *Urban Studies*, vol. 37, no 12, pp. 2167-98.
- Hill R.C., Fujita K., 2003, «The nested city: Introduction», *Urban Studies*, vol. 40, no 2, pp. 207-17.
- Knox P., Agnew J., McCarthy L., 2003, *Geography of the world economy*, London, Arnold (4^η έκδοση).
- Lees L., Slater T., Wylie E., 2008, *Gentrification*, London, Routledge.
- Maloutas T., 2007, «Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 31, no 4, pp. 733-58.
- Maloutas T., Arapoglou V., Kandyliis G., Sayas J. (υπό δημοσ.), «Social polarization and de-segregation in Athens», στο Maloutas T., Fujita K. (eds).
- Maloutas T., Fujita K. (eds) (υπό δημοσ.), *Residential segregation around the world. Why context matters*, Faringham, Ashgate.
- Marcuse P., 1989, «Dual city: A muddy metaphor for a quartered city», *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 13, no 4, pp. 697-708.
- Marcuse P., 2002, «The partitioned city in history», στο P. Marcuse, R. van Kempen (eds), *Of states and cities. The partitioning of urban space*, Oxford, Oxford University Press, pp. 11-34.
- Marcuse P., van Kempen R., 2000, «Introduction», στο P. Marcuse, R. van Kempen (eds), *Globalizing cities. A new spatial order?*, Oxford, Blackwell, pp. 1-21.
- Marcuse P., van Kempen R. (eds), 2002, *Of states and cities. The partitioning of urban space*, Oxford, Oxford University Press.
- Mingione E., 1996, «Urban poverty in the advanced industrial world: Concepts, analysis and debates», στο E. Mingione (ed.), *Urban poverty and the underclass. A reader*, Oxford, Blackwell, pp. 3-40.
- Mollenkopf J.H., Castells M. (eds), 1991, *Dual city: Restructuring New York*, New York, Russel Sage Foundation.
- Musterd S., Ostendorf W. (eds), 1998, *Urban segregation and the welfare state. Inequality and exclusion in Western cities*, London, Routledge.
- Perrons D., 2003, *Globalization and social change*, London, Routledge.
- Porter L., Shaw K. (eds), 2009, *Whose urban renaissance ? An international comparison of urban regeneration strategies*, Routledge, London.
- Sassen S., 1991, *The global city: New York, London, Tokyo*, Princeton, Princeton University Press.
- Wacquant L., 2008, *Urban outcasts. A comparative sociology of advanced marginality*, Cambridge, Polity.